

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΣ¹

— Τί θὰ κάμετε στὰ 1911;

— Θὰ πεθάνω...

Εἶναι ἵσως ἀνάγκη νὰ κάμιωμε μιὰ μικρὴ αἰσθηματικὴ ἀνάλυση τῆς τραγικῆς αὐτῆς στιχουμοθίας. Ἡ ἐρώτηση τοῦ ἀνταποκριτῆ τῆς ἔνης ἐφημερίδας, μιὰ ἐρώτηση ποὺ ἔγινε μὲ τὸ ὕδιο πνεῦμα σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιλέκτων, θὰ μποροῦσε νάναλυθῇ:

— Ποιό εἶναι τὸ ἔργο τῆς τέχνης ποὺ θὰ μᾶς δώσετε στὸ χρόνο, ποὺ μᾶς ἔρχεται;

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Χρηστομάνου μένει πάντα ἡ ἴδια, στυγνή, λιτή, χωρὶς κανένα ἀπ' τὰ στολίδια, μὲ τὰ δοπιὰ συνείθιζε νὰ ντύνῃ τὴν ἔκφρασή του. Μιὰ μαύρη εὐθεῖα γραμμὴ συρμένη ἐπάνω στὸ ἄγραφο λευκὸ χαρτὶ ποὺ τοῦ παρουσίαζε μπροστά του ἡ Μοῖρα.

“ΘΑ ΠΕΘΑΝΩ”

Αὐτὸ θὰ ἥτανε τὸ ἔργο του στὰ 1911. Μᾶς τὸ ὑποσχέθηκε καὶ ἀλλοί— μονο! — μᾶς τῶδωνε. “Ἐργο τέχνης! Γιατί ὅχι; ” Η πρέπει νὰ κάνῃ κανεὶς τὸν ἑαυτό του καλλιτέχνημα, εἰπεν δὲ “Οσκάρ Οὐάιλδ, η νὰ τὸ φέρνη. ” Ο Χρηστομάνος ἀπ' τῇ ζωὴ του πάσχισε πάντα νὰ πλάσῃ ἔνα ἀριστούργημα. Ἀκολουθοῦσε ἵσως ἀσυναίσθητα τὸ δόγμα τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ντόριαν Γκρέϊ». «Τεχνητοὶ νὰ εἴμαστε εἶναι τὸ πρῶτο μας χρέος: τὸ δεύτερο δὲν τὸ ξέρουμε. » Κι ἀν ὁνειρεύτηκε τῇ ζωὴ του σὰν καλλιτέχνημα, αὐτοτελείωμα τοῦ ἑαυτοῦ μας, γιατί νὰ μὴν ὁνειρευτῇ καὶ τὸ θάνατο, σὰν τὸ ἀνώτερο τελείωμα τοῦ ἑαυτοῦ του, σὰν τὸ δριστικὸ καὶ τὸ μεγάλο του ἔργο; Προνόμιο εἴτε φαντασιοπληξία τῶν δημιουργῶν, εἶναι δῆμος κάτι τι αὐτὸ ποὺ φιλονετεῖ σὰν παιγνύδι λέξεων καὶ ποὺ τὸ νοιώθει βαθειά κάθε δημιουργός. Γιατὶ αὐτὸς ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, δημιουργεῖ μαζῆ καὶ τὸν ἑαυτό του, τῇ ζωὴ καὶ τὸ πέραν τῆς ζωῆς. Τεχνίτης μαζῆ καὶ Μοῖρα τοῦ ἑαυτοῦ του.

“Ἄς ξαναγυρίσωμε δῆμος στὴ ζωὴ. ” Ο Χρηστομάνος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἔνοιωθε τὴν ἀνάγκη νὰ συμπληρώσῃ ἀπάνω του τὸ ἔργο τῆς Δημιουργίας. Μὲ ἀσυκώρετη ἀπροσεξία τὸν ἔπλασεν ἡ Φύση. Ἐπῆρε τὸν πηλὸ του στὰ γέρια τῆς, βιαστικὰ τὸν ἔζυμωσε καὶ ἀστοργα τὸν ἐπέταξε μέσα στὴ ζωὴ, τσαλακωμένον καὶ ἀτέλειωτο. “Ομως σὰ σὲ στιγμὴ δημιουργικῆς μανίας τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς ποὺ τοῦ φύσηξε μέσα του ἥταν ἔνα πνεῦμα θερμὸ καὶ πλούσιο. ” Ενας ποιητής γεννήθηκε! “Ο δρόμος του ἥταν πρὸς τὰ περιβόλια τῆς ζωῆς. ” Ακολούθησε τὸ δρόμο του. Μὰ μέσα στὶς ἀρμονίες ποὺ τὸν ἔσεργεν ο προορισμός του, ἔνοιωσε γρήγορα ὅτι δὲ ὕδιος ἥταν ἡ δυσαρμονία καὶ τὸ λάθος. Καὶ πλασμένος νὰ δημιουργῇ ὀραιότητες, εἶδε πώς πρότα— πρῶτα ἔπειτε νὰ δημιουργήσῃ, νὰ ξαναδημιουργήσῃ τὸν ἑαυτό του. Καὶ τὸν ξαναδημιουργήσε. “Οσοι εἶναι ίκανοι νὰ βλέπουν τὰ θαύματα, τὸ εἰδαν. ” Ο Χρηστομάνος εἶχε γίνει ώρατος! Καὶ δὲ γλύπτης ποὺ θὰ τὸν ἀνάσταινε ἀπάνω στὸ μάρμαρο ψηλὸ καὶ ἀρμονικὸ καὶ καλλίγραμμο, σὰν τὸν Ἀντίνοον,

¹ Διάλεξη ποὺ διαβάστηκε στὸν “Παρνασσό”.

μὲ τὴν περίφανη χειρονομία τῆς πιὸ μεστῆς νειότης, θὰ βρισκότανε περισσότερο κοντά στὴν ἀλήθεια, γιατὶ θὰ βρισκότανε κοντά στὴν αἰσθητικὴ ἀλήθεια, ποὺ εἶναι ἡ ἀλήθεια τῶν ἀληθειῶν.

Ὑπάρχουνε ζωές, τόσο μεστές καὶ τόσο πλούσιες σὲ σχέδιο καὶ σὲ χρῶμα, ποὺ εἶναι μόνες τους ἔνα ἔργο τέχνης. Καὶ ὑπάρχουνε πάλι ἔργα, μὲ τόσο θερμὴ πνοὴ μέσα τους, ποὺ μοιάζουνε μόνα τους σὰ μιὰ ζωή, ἔχωριστη ἀπ' τὴν ζωὴ ποὺ τὰ γέννησε. Καὶ δὲν ἔρω πῶς, αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἀντικρύζοντας τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργοτοῦ Χρηστομάνου, μὲ τραβάει περισσότερο ἡ πρώτη. Ἰσως τὴ νοιώθω περισσότερο, ἵσως τὴν αἰσθάνομαι βαθύτερα, ἵσως μὲ συγκινεῖ πλατύτερα αὐτὴ τὴ στιγμή, ἵσως ἡ «σχολή» της — γιατὶ καὶ κάθε ζωὴ ἀνήκει σὲ μιὰ σχολή — βρίσκεται πιὸ κοντά στὴν ἰδιοσυγκρασία μου, ἵσως δὲν ἔρω τὶ ἄλλο, μὰ ἡ ζωὴ αὐτή, σὰν πλούσια σύνθεση τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ μοιραίου, μὲ σταματάει σ' ἔνα παθητικὸ ἀντίκρυσμα καὶ μιὰ ἴδεολογικὴ ἐνατένιση.

Πρὸς χρῆμα ἀκόμη μέσα στὴν Ἀθηναϊκὴ πραγματικότητα, πρὸς μᾶς ἀγγίξῃ καὶ μᾶς διαγωνίσῃ καὶ τρὶς τὴ νοιώσουμε τόσο ἔντονη καὶ τόσον ὁρμητικὴ κοντά μας, μᾶς ἔχεται ἀπὸ μακρὰ σὰν ἔνας θρύλος. Οἱ ἀριονίες τῶν «Ορφεικῶν Τραγουδιῶν», φτάνουν στ' αὐτιά μας σὰν ἀριστη καὶ ἀμφίβολη μουσική. Μαντεύομε κάποιαν ἀποκάλυψη καὶ περιμένομε. Ἐπειτα ἔχεται ἡ φήμη ἐνὸς νέου σοφοῦ, ποὺ ἀνεβαίνει μὲ στερεὸ βῆμα τὰ σκαλοπάτια τῆς ἐπιστήμης, στολισμένος μὲ τὰ Ἑλληνικά χρώματα κάτω ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς γοτθικοὺς θόλους ἐνὸς ἔνευν Πανεπιστημίου. Ἐπειτα ξεσπᾷ τὸ σκάνδαλο, τὸ εὔκολο ἐπαρχιώτικο σκάνδαλο τῆς ἀνελεύθερης πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τύπου. Γίνεται λόγος γιὰ κάποιον ἔξωμότη, ποὺ ἀρνήθηκε τὰ «πάτραια» ἀπάνω στὸν τάφο τοῦ Βησαρίωνος, γιὰ νὰ χορτάσῃ τὴ δίψα τῆς σοφίας του μέσα στὶς ἀπόστεις βιβλιοθήκες τοῦ Βατικανοῦ. Ὁ πατέρας τοῦ ἔξωμότη, ἔνας σοφὸς βυθισμένος μέσα στὶς ὑψηλές φροντίδες τῆς ἐπιστήμης του, πληγώνεται ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴν κατακραυγὴ καὶ τὴν παρεξήγηση, στὰ βαθύτερα τῆς στοργῆς του. Τὸ σκάνδαλο σβύνει σιγά—σιγά, ἀφίνοντας πίσω του μιὰ παράξενη φαντασία Ἐλληνος καρδιναλίου, ποὺ προχωρεῖ, σὰν σὲ παραμύθι πρὸς τὸν παπτικὸ θρόνο! Καὶ ἐνῷ δὲν ἔρει κανεὶς καλὰ—καλὰ ἀν τὸ μυθικὸ αὐτὸ πρόσωπο, δ σοφὸς, δ ποιητὴς καὶ δ ἔξωμότης εἶναι σκλάβος τοῦ Βατικανοῦ ἡ λιποτάχτης του, ἄξαφνα τὸν βλέπομε νὰ περπατῇ στὸ πλαΐ τῆς τραγικῆς Αὐτοκρατορισσας, μέσα στὸν παραδείσους τῆς Κέρκυρας καὶ στὰ χιόνια τοῦ Σειρπούν, ποιητικὸς ἀκόλουθος τῆς Ὁμορφιᾶς καὶ τοῦ Πόνου, ποὺ ἀδελφώθηκαν στὸ πικρότερο ἄνθος τῆς γενεᾶς τῶν Ἀτρειδῶν — Βιτελοβάχων. Δὲν είμαι βέβαιος ἀν κρατῶ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ στὸ ἀντίκρυσμα αὐτὸ μιᾶς φανταστικῆς ζωῆς. Μὰ ἔχει τάχα καμιαὶ σημασία ἡ χρονολογία μέσα στὸ παραμύθι;

Ἐνα κτῆνος σταλμένο ἀπὸ τὴν Είμαρμένη, ποὺ ἐφορεύει τὶς ἀρχαῖες τραγωδίες — εἶναι τὰ λόγια τοῦ Μωρὸς Μπαρόζες, — χτύπησε τὴν Αὐτοκρατορισσα στὴν προκυναία μιᾶς λίμνης. Μέσα στὴν ἐκκλησία ποὺ εἶναι ἀπλωμένο τὸ κεραυνόπληκτο κυπαρίσσι, ἔνας νέος σκυφτὸς καὶ κακοκαμωμένος — γράφουν οἱ ἐφημερίδες τοῦ τόπου — προχωρεῖ συντριμμένος ἀπὸ τὸν πόνο, σκύζει τὸ πλήθος καὶ φέρνει τὶς σπονδεῖς τῶν δακρύων του στὸ βασιλικὸ πτῶμα. Είναι πάλι δ Χρηστομάνος! Καὶ σκυφτὸς φεύγει πάλι καὶ κανένας δὲν

μαντεύει ποὺ πηγαίνει διάπροσδόκητος αὐτὸς θλιμένος . . . Πηγαίνει νάναστήσῃ τὴν νεκρὴν βασιλίσσα στὰ Ἡλύσια τῆς Τέχνης, Αὔτην, τὸν Πόνο της καὶ τὸν πόνο τὸ δικό του. Ἀπὸ τὴν ἡλίθια μαχαιριὰ τοῦ Λουτσαίνη βγαίνει ἔνα βιβλίο, ποὺ ταράζει τὴν Εὐρωπαϊκὴν ψυχή, ὅσο καὶ τὸ τραγικὸ βασιλικὸ τέλος. Καὶ τὸ βιβλίο αὐτό, ὑμνος μαζῆ καὶ ιεροσυλία, σκορπίζει τὸ δόνομα τοῦ Χρηστομάνου στὰ τέσσερα πέρατα τοῦ κόσμου . . .

Ἐνα πρῶτη μιὰ σπιθαμὴ ἀνθρώπου πατεῖ τὴν προκυμαία τοῦ Πειραιῶς. Είναι ὁ ἀνθρώπος ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ παραμύθια τῶν «Χιλίων καὶ μιᾶς Νυκτῶν». Είναι ὁ Χρηστομάνος. Είναι αὐτός; Οἱ Ἀθηναῖοι σκύβουν νὰ τὸν κοιτάξουν. Καὶ ἐνῷ σκύβουν φαίνονται ὅς νὰ ὑψώνουν τὸ κεφάλι καὶ ὃς νὰ σκύβῃ αὐτὸς συγκαταβατικὰ γιὰ νὰ τοὺς ἀναγνωρίσῃ.

Λίγοι τὸν ἔρδουν ἀκόμη στήν τὸν Ἀθήνα. Οἱ ἀριστοκράτις αὐτός, μὲ τὸ ὄφος καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναχωρητῆ δὲ φαίνεται προωρισμένος γιὰ τὴ μεγάλη δημοσιότητα.

Ἐνα δειλινὸ — τὶς πρῶτες ἡμέρες ποὺ τὸν γνώρισα, εἴμαστε καθισμένοι σ' ἔνα ἐρημικὸ καφενεδάκι τῆς Καστέλλας, μπροστά στανήσυχα κύματα, ποὺ πλέκουν ἀσπρες γκιρλάντες γύρω ἀπὸ τὸ νησάκι τοῦ Κουμουνδούρου. Αὐτός, ὁ ποιητὴς Πορφύρας κ' ἐγώ. Μίλει λίγο, μὲ τὴ ἵδια χαμηλὴ καὶ ωυθυμικὴ φωνή, αὐτὴν ποὺ ἀγαποῦσεν ἡ Αὐτοκρατόρισσα, τὴ φωνὴ ποὺ δὲν τρομάζει τὶς σκέψεις. Η σκέψη ἡ δικὴ τοῦ φαίνεται νὰ ωυθυμίζεται μὲ τὸ χρόνο τοῦ κύματος. Σωπαίνει δοσο χρειάζεται γιὰ νὰ κάμη μιὰ μελαγχολικὴ εἰσαγωγὴ σ' αὐτὰ ποὺ θὰ πῇ. Καὶ ὑστερα ὑψόνει τὰ μάτια του μάτια Χριστοῦ προσευχομένου ἀπάνω στὸ σταυρό, καὶ λέει:

— Θέλω ν' ἀγοράσω ἔνα^{τό} ἐρημικὸ νησάκι. Θὰ πάω ν' ἀσκητέψω ἐκεῖ. Ενα κοιάτι οὐρανοῦ, ἔνα κῦμα, μιὰ πρασινάδα, νὰ ἔρω πώς εἶναι δικά μου, ἐντελῶς δικά μου . . .

Πόσο μακριὰ ἀπ' τὰ πλήθη βρίσκεται μὲ τὰ λόγια του αὐτά!

“Υστερα ἐνν’ ἀτόγεμα μᾶς προσκαλεῖ στὸ Παλιὸ Φάληρο. Τρεῖς ἀνθρωποι πάλι. Αὐτός, ὁ Καμπούρογλους, κ' ἐγώ. Κάτι ἔχει νὰ μᾶς πῇ. Κατεβαίνομε πάλι ὅς τὸ κύμα κ' ἐκεῖνος πέρνει ἔνα ὄφος τελετουργικό. Θὰ μᾶς μυήσῃ σ' ὄνειρο τῆς Νέας Σκηνῆς. “Οσοι γνωρίζουν τὴν ίστορία τῆς Νέας Σκηνῆς ἀπ' τὴν κόρη τοῦ Διονύσου, δὲ φραντάζονται τὴν προϊστορία της αὐτῆς. Είναι ἡ μυθολογικὴ τῆς ἐποχῆς. Μᾶς γοητεύει ὅπως ἥξερε νὰ γοητεύῃ. «Καὶ ὁ Λόγος σάρξ ἐγένετο! » Εμπήκε διεμέλιος Λίθος.

— Αὐτὴ ἡ στιγμὴ εἶναι ἀξιομνημόνευτη! προσθέτει μὲ προφητικὸν τόνο.

“Υστερα σκύβει, σηκώνει ἔνα δέμα ἀπ' τὴ διπλανὴ καρέκλα, τὸ ἔστιν λίγει μ' εὐλάβεια καὶ μᾶς παρουσιάζει ἔνα πλούσιο λεύκωμα, ντυμένο μὲ μαροκινὸ δέρμα. Ἐκεῖ στὴ μυστικὴ αὐτὴ ὥρα, μπροστά στὰ κύματα ποὺ ρουφούσαν τὸ τελευταῖο χρυσάφι τοῦ ΠΗλιου, ἔπρεπε νὰ ὑπογράψωμε οἱ τρεῖς τὰ ἐπίσημα πρακτικά. Υπογράψαμε, διπλωσε πάλι τὸ λεύκωμα, σὰν νὰ δίπλωντε τὰ ιερά του ἄμμια καὶ σιωπηλοί, σὰ νὰ ἥταν ωρισμένο, νὰ σφραγίσωμε μὲ τὴν ιερότητα τῆς σιωπῆς τὴ μεγάλη ἀπόφαση, ξεκινήσαμε νὰ φύγουμε.

— Θὰ προσκαλέσω πέντε ἀνθρώπους στὸ Διονυσιακὸ Θέατρο γιὰ τὰ ἐπίσημα ἐγκαίνια.

Τοῦ φαινόντανε πολλοὶ οἱ πέντε. Κατώρθωσε νὰ φθάσῃ στοὺς δικτέων. Στις 27 Φεβρουαρίου οἱ δικτέων ἀνθρώποι ἀκουσαν τὸ εὐαγγέλιο τῆς «Νέας Σκηνῆς»,

μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἐλπίδος. Ἡ φωνὴ ποὺ χαιδεύει τὸν ἡσυχὸν ἀέρα τοῦ ἱεροῦ τόπου δὲν ταράζει τὶς σκιὲς ποὺ πλανῶνται ἀπάνω σ' ἀρχαῖα μάρμαρα μὲ τὴν αὐθάδεια τῆς ζωῆς. Φαίνεται σὰν νάνεβαινη καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ ἀρχαίου λόγου, μὲ τὸ σιγαλὸ κίνημα τῆς Περσεφόνης, ποὺ προβάλλει ἀπ' τὰ ὑποχθόνια γιὰ νὰ φέρῃ τὸ μύνημα μιᾶς "Ανοιξῆς.

Καὶ μὲ ὑπέροχα λόγια ζωγραφίζει τὸ ἀρχαῖο δρᾶμα καὶ ὀνειρεύεται τὴν ἀναγέννηση τοῦ νέου θεάτρου. Φεύγομε ὅλοι μὲ τὰ κεφάλια σκυρτὰ σὰν κατόπιν ἀπὸ ἵεροτραξία. Τὴν ἄλλη μέρα ὅλη ἡ Ἀθήνα μιλεῖ γιὰ τὸ ὄνειρο τῆς κόρυχης. Οἱ ἐφημερίδες ὁργιάζουν, σατυρίζουν, εἰρωνεύονται, καλαμπονρίζουν. Σὲ κάποια ἐφημερίδα δημοσιεύεται μάλιστα ἡ κωμῳδία τῆς ἡμέρας, μὲ πρόσωπα τοὺς ὅκτω . . . μαλλιαρούς.

Τί σημαίνει ὅμως; Ὁ Χρηστομάνος ἀφίνει:

Κάθε ἀκάθαρτον ερώ
εἰς τὰ πόδια του νάχυνη
εὔκολόσβυστον ἀφρό.

"Ενα πρωῒ μᾶς φέρνει τὸ σύμβολο τῆς «Νέας Σκηνῆς», σὲ μιὰ σφραγίδα ποὺ τὴν ἐσχεδίασε ὁ Ἰδιος, ἀφοῦ κανένας ζωγράφος δὲ βρέθηκε, ἀρκετά μυστικοπαθής νὰ ἔνσαρκώσῃ μὲ γραμμές τὸ ὄνειρό του. Δὲν ὑπάρχει σήμερα Ἀθηναῖος, ποὺ νὰ μὴ γνωρίζῃ τὴν σφραγίδα αὐτή, ποὺ ἀπ' τὰ ἄδυτα ἐνὸς ναοῦ ἐσύρθηκε μέσα στὴν πεζότητα τῆς ἀγορᾶς. "Ενα χέρι προσφέρει κάποιο μυστικὸ λουλούδι σὲ μιὰ συμβολικὴ γυναικεία μορφή. Κανένας δὲν ἔμαθε ποτὲ ποιὰ ἦταν ἡ μορφή αὐτή καὶ ποιὸ τὸ λουλούδι. 'Αλλὰ μήπως εἶναι ἀνάγκη νὰ μάθῃ κανεὶς ἐκεῖνο ποὺ βαθειά αἰσθάνεται;

Περπατούσαμε κάτω ἀπ' τὶς πιπεριές τῆς δεντροστοιχίας.

— Ποῦ θὰ βρεθοῦν τὰ κεφάλαια κ. Χρηστομάνο;

— Κεφάλαια! Τί νὰ τὰ κάμωμε; Μιὰ σάλα μᾶς φτάνει. Οὔτε σκηνές, οὔτε τίποτε. 'Απλά καὶ λιτὰ ὅλα. "Ενα λευκὸ βάθος μὲ δυὸ δωρικὲς κολόνες ζωγραφισμένες στὸ βάθος. Εἴκοσι ἑκλεκτοὶ θά εἶναι τὸ κοινό μας. Κανένας βέβηλος δὲ θὰ χωρῇ μέσα στὸ ἀριστοκρατικὸ αὐτὸ δέατρο. Καὶ οἱ εἴκοσι αὐτοὶ θὰ πληρώνουν διπλὰ καὶ τριπλὰ ἀπὸ δσα πληρόνουν στὰ ἄλλα δέατρα. Μὲ τὸν καιρὸ οἱ εἴκοσι θὰ γίνουν τριάντα, σαράντα καὶ κάθε 'Αθηναῖος θὰ τὸ θεωρῇ τιμῇ νου νὰ ἔχῃ εἰσόδο ἐκεῖ μέσα, ποὺ θὰ παίζωνται μόνο ἀριστουργήματα!

Εἶναι ὁ Χρηστομάνος αὐτὸς ποὺ μιλεῖ ἔτσι, ποὺ ὀνειρεύεται τὸ ἀριστοκρατορικὸ δέατρο τὸν ἑκλεκτὸν, μιὰ αἰθουσαὶ ἱεροτραξίῶν τῆς μεγάλης τέχνης. Μήν προσπαθῆτε τώρα νὰ γεφυρώσετε τὸ χάος ποὺ χωρίζει τὴν ὄχθην αὐτὴ τῶν Ἡλυσίων μὲ τὴν ἄλλην ὄχθην, δπου ὑποκλίνεται ἔξωμη καὶ ἀνασηκώνει μὲ σατανικὴ χάρη τὴν φούστα τῆς ἡ Καραλλία καὶ Σία. Εἶναι σὰ νὰ θέλετε νὰ γεφυρώσετε τὸ χάος μεταξὺ τοῦ Χρηστομάνου τῆς κόρυχης καὶ τοῦ Χρηστομάνου, ποὺ τοποθετεῖ μόνος του τὴν τελευταία καρέκλα στὸ κλειστὸ σαλόνι, κρατεῖ ἀκόμη μισή ὥρα κλειστὴ τὴν αὐλαία γιὰ νὰ φρεσκάρῃ μὲ τὰ ἔδια του δάχτυλα τὸ τελευταῖο καπέλο τῆς Κυβέλης καὶ τὴν στιγμὴ ποὺ χωρίζεται σὲ δυὸ τὸ παραπέτασμα τὸ κρατεῖ μὲ τὸ ἔνα του χέρι, γιὰ νὰ διορθώσῃ μὲ τὸ ἄλλο ἔνα φιόγκο τῆς Είμαρμένης Ξανθάκη. Γιατὶ ὁ Χρηστομάνος δὲν εἶναι ἔνας. Τοῦ εἶναι λίγο νὰ εἶναι ἔνας. Εἶναι δυό! Εἶναι ὁ Χρηστομάνος, ποὺ κατὰ τὸν ὠμὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου μὲ τὸ ἔνα χέρι προσφέρει μιὰ δακρυδόχο στὴν θλιμένη

Αύτοκρατόρισσα καὶ μὲ τὸ ἄλλο ἀνακατεύει ἔνα τενεκὲ μὲ σκουπίδια. Δὲ θέλω, ἐννοεῖται, νὰ παραγγωγίσω τὴν ἐπίδραση τῆς «Νέας Σκηνῆς» στὴν ἔξτιλη τοῦ νέου μας θεάτρου. Προσπαθῶ μόνο νὰ καταμετρήσω τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δύνειρο τῆς κόρχης, ὡς τὴν πραγματικότητα τῆς Πλατείας τῆς Ὁμονοίας. Τὶ σημαίνει δμως; "Αν δὲν μᾶς δόθηκε τὸ δύνειρευτὸ ἀρισταρχατικὸ θέατρο, μᾶς δόθηκε ἔνα θέατρο ποὺ μπορεῖ ἀξιόλογα νὰ τιμηθῇ μὲ τὸν τίτλο : «Μετὰ Χρηστομάνον!» Τὸ κέρδος εἶναι πάντα μεγάλο. Οἱ φυσικοὶ γυρεύοντας ν' ἀνακαλύψουν τὸ πιεστὸν τῶν σωμάτων, ἀνακάλυψαν τὸ πορῶδες. "Αλλο ἀντὶ ἄλλο, πάντα δμως κέρδος γιὰ τὴν φυσικὴ καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα.

"Ας προσπαθήσουμε δμως νὰ γεφυρώσουμε τὸ περίεργο χάος. 'Η «Νέα Σκηνὴ» καὶ στὴ βιογραφία τοῦ Χρηστομάνου καὶ στὴ σύγχρονή μας πνευματικὴ ίστορία πιάνει ἔξχωριστὴ θέση καὶ ἀξίζει ὅλη τὴν προσοχή μας.

Οἱ τρεῖς τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, ἔγιναν πέντε στὴ λεωφόρο Συγγροῦ, διακόπιοι δώδεκα στὴ ροτόντα τοῦ Ζαππείου! 'Η σάλα μὲ τὶς δυὸ δωρικὲς κολόνες ἔγινε τώρα ἑτερόρυθμος μετοχικὴ ἑταιρεία. Οἱ δικτὼ ἰδρυτὲς χάνονται μέσα σὲ κεφαλαιούχους, νομομαθεῖς, συμβολαιογράφους καὶ περιέργους. 'Ο Χρηστομάνος διαβάζει πάλιν, ἀλλὰ διαβάζει ἔνα καταστατικὸ γραμμένο ἀπὸ τὸν κ. Εὐάλειδη, ἢν δὲ μὲ ἀπατάῃ ἡ μνήμη μου. Μετοχὲς πρόκειται νὰ κυκλοφορίσουν καὶ κεφάλαια περιμένονται ἀπ' τὴν Πόλη καὶ ἀπ' τὴν Αἴγυπτο. 'Οφίτσια Βυζαντινῆς πολυτελείας μοιράζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερά. "Επειτα—κανεὶς δὲν ἔρει πᾶς—ἡ ἐπιχείρηση ἔξατμίζεται. 'Απὸ τοὺς τιτλούχους ἄλλοι φεύγουν, ἄλλοι πάνονται μὲ ἀλεπάλληλα οὐκάζια καὶ ὁ Χρηστομάνος μένει μὲ πέντε ἀποστόλους. Τοῦ ἀρκοῦν αὐτοὶ ἡ μᾶλλον τοῦ εἶναι περιττοὶ καὶ αὐτοί, ἀλλὰ τοὺς ιρατῷ γιὰ νὰ τοὺς πάψῃ, ὅταν ἔλθῃ ἡ κατάληη στιγμή.

Προχωροῦμε βλέπετε ἀπὸ τὸ πιεστὸν στὸ πιεστὸν μεταξὺ ἔχει σχηματισθεῖ τὸ νεφέλωμα τῶν μυστῶν τῆς Νέας Σκηνῆς. Κομμάτια πηλοῦ ἀπὸ τὰ δόπια ὁ Χρηστομάνος θὰ πλάσῃ ἀνθρώπους καὶ θὰ τοὺς ἐμφυσήσῃ «πνοὴν ζωῆς». "Ἐνα ἀπόγεμα—ΐσως νὰ ἥταν καὶ πρωτὶ—βλέπομε δίπλα μας ἔνα κοριτσάκι δειλό, ποὺ τουρτουρίζει ἀπὸ συγκίνηση μέσα στὰ κοντά του φουστανάκια. Εἶναι ἡ Κυβέλίτσα!

— Τὶ ἔρχεται νὰ κάνῃ ἐδῶ;

— Θὰ ιδήτε, θὰ ιδήτε! ἀπαντᾷ ὁ Χρηστομάνος.

Πέργει τὸν πηλὸ στὰ χέρια του, τὸ ἔημανει, τὸν πλάσθει, τὸν ἔσαναπλάθει, τοῦ κολλᾶ χέρια καὶ πόδια, τοῦ ἀνοίγει δυὸ φωτεινά μάτια, τοῦ χαράζει δυὸ χείλια ἑπαφρόδιτα καὶ τοῦ φυσᾷ τὴν πνοή του. "Εκαμε μιὰ κουκλίτσα. Νά ιδοῦμε ἀν θά μιλήσῃ. Τὴ ξουλεῖ στὸ στομάκι καὶ ἐνῷ περιμένομε νὰ φωνάξῃ: Παπά! Μαμά!.. ἡ κουκλίτσα ἀπαγγέλλει στίχους ἀπ' τὸν «Ρωμαίο καὶ τὴν Ιουλιέττα». "Επειτα τὴν ντύνει, τὴ στολίζει, τὴ χτενίζει, τῆς τοποθετεῖ μὲ τὰ χέρια του τὸ τελευταῖο κουφελάκι τῆς τουαλέτας τῆς καὶ πιρ! allez! passe! τὴν πετῷ ἀπάνω στὴ σκηνή. Εἶναι ἡ Κυβέλη!

— Πρέπει νὰ κάμωμε τὴν ἐμφάνισή μας!

Εἶχα βρῆ τὴν εὐκαιρία. "Ήταν ἡ ἀφίξη τῶν Ρωμαίων φοιτητῶν καὶ τὸ γνωστὸ πανδαιμόνιο. Ἀλλὰ τίποτε δὲν ἥταν ἔτοιμο ἀπόμαρτυρα. Οἱ ἐναπομείναντες σύμβουλοι, γραμματεῖς καὶ Φαρισσαῖοι διαμαρτύρονται. 'Ο

Χρηστομάνος ἐπιμένει. Παύει τὸν γραμματέα τοῦ Τμήματος τῆς Δραματουργίας, τὸν κ. Γ. Λαμπελέτ, ποὺ ἐτόλμησε νὰ λιποψυχήσῃ, παύει καὶ δυότρεις ἀκόμη, προαναγγέλλει τὴν παράσταση, γίνεται ὁ ἴδιος ἔκατὸς κομμάτια, προγιμνάζει, ὑποβάλλει, τρέχει γιὰ προγράμματα, δανείζεται ροῦχα, κουβαλεῖ ἔπιπλα ἀπὸ τὸ σπίτι του, μαλλόνει μὲ μοδίστες, πιάνεται μὲ καπελούδες, μπατσίζει λούστρους καὶ ἔνα τέταρτο πρὸ τῆς παραστάσεως ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι προβληματικὴ ἡ παράσταση. Ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ στὸ Δημοτικὸ Θέατρο τὸ «Ονειρο» τοῦ Δ' Ἀννούντζιο καὶ μιὰ κωφωδία. Στὸ πρῶτο θὰ ἔπαιζε ἡ δεσποινίδα τότε Θεώνη Δρακοπούλου, στὸ δεύτερο ἡ Κυβελίτσα. Μέσα σ' ἔνα τέταρτο τῆς ὥρας ἔγιναν, ὅσα θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν σὲ δεκαπέντε μέρες. Ἡ αὐλαία ἀνοίγει καὶ τὸ κοινὸ χειροκροτεῖ μάλι ἀποκάλυψη. Ποῦ εἶναι ἡ στομφώδης ἀπαγγελία, ποῦ οἱ δούλες οἱ μεταμορφωμένες σὲ μαρκησίες, ποῦ τὰ τσαλακωμένα ροῦχα, ποῦ τὰ σκονισμένα παπούτσια, ποῦ τὰ ἐπαρχιώτικα σαλόνια, ποῦ τὰ καπελωμένα κεφάλια «ὑπὸ στέγην», ποῦ ἡ ξεμαλλιάρα ὑπηρεσία, ποῦ οἱ πυργοδέσποινες ποὺ σαλίονται τὰ δάχτυλά τους γιὰ νὰ γυρίσουν τὰ φύλλα τοῦ βιβλίου, ποῦ οἱ φτύνοντες στὸ πάτωμα jeunes premiers, ποῦ τὰ μπερικέτια τοῦ καλοῦ παλιοῦ καιροῦ. «Ολα εἶχαν χαθεῖ καὶ εἶχαν χαθεῖ ἀνεπιστρεπτεί.

Ἡ «Νέα Σκηνὴ» εἶχε κάμει τὴν ἐπίσημη ἐμφάνισή της. Ἐμφάνιση, ποὺ γιὰ ὅσους ἦξεραν τὰ πράγματα, ἦταν καθαρὴ ταχυδακτυλουργία.

Ἐτοιμασθῆτε τώρα γιὰ τὴν «Ἀλκηστή.» Ὁ ἄφογος καθαρευουσιάνος τῆς κόρχης τὴν μεταφράζει ὁ ἴδιος σὲ σπαρταριστὴ δημοτική, χωρὶς νὰ λογαριάζῃ τὸν κ. Μιστριώτη. Προικισμένος μὲ τὴν ἔξαιρετικὴ ἀντίληψη, καὶ τὴν μεγάλη μόρφωση ποὺ τὸν ἔκανε νὰ προσανατολίζεται εὔκολα σὲ δλα τὰ μεγάλα ζητήματα, μυήθηκε ἀπὸ μὰ μέρα σὲ ἄλλη ὅχι μόνο στὴν ἔννοια τῆς γλωσσικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα στὴν πλατύτερη ἰδεολογία τοῦ γλωσσικοῦ κινήματος. Ὁ ἀνθρωπός μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴ ἰδιουσγκρασία, ποὺ μακρού ἀπ' τὴν Ἑλλάδα ἔχει τὴν καθαρεύουσα του σὰν τίτλο καὶ οἰκόσημο, βλέπει πώς οἱ τίτλοι αὐτοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ γνωρίσματα ἀστικῆς, μπουρζουαστικῆς, πτωχαλαζονείας, νοιώθει δλον τὸ γλωσσικὸ Μποβαρισμὸ καὶ θέλοντας νὰ μείνῃ ἀριστοκράτης γίνεται δημοτικιστής. Ἀπὸ τὴν «Ἀλκηστή,» ὡς τὴν μετάφραση τοῦ βιβλίου τῆς Λύτορατόρισσας, ὡς τὴν μετάφραση τῶν «Ορφικῶν Τραγουδιῶν,» ὡς τὰ «Τρία Φιλιά,» ὡς τὴν «Κερένια Κούκλα» εἶναι καὶ μένει πιὰ ὁ ἴδιος — δημοτικιστής ἀπὸ πεποίθηση κι' ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἀνάγκη.

Ἄσ ξαναγυρίσωμε δῆμος στὴ «Νέα σκηνὴ.» Ἡ ἐπίσημη ἐμφάνιση τῆς καθ' αὐτὸν γίνεται μὲ τὸ θρίαμβο τῆς «Ἀλκήστιδος». Μὲ δλη τὴν ἀντιδόραση ποὺ γεννήσανε τὰ νέα δαιμόνια, δσοι βρεθήκανε στὴν παράσταση αὐτὴ ἀντικρύσανε μιὰν ἀποκάλυψη. Πρώτη φορὰ ἀρχαία τραγωδία, εἶχε παρουσιασθεῖ τόσο ζωντανεμένη, τόσο σπαρταριστὴ ἀπὸ τὴ ζωή, καὶ τὸ ἀρχαῖο τραγικὸ δαιμόνιο πρώτη φορὰ βρισκόταν τόσο κοντά μας καὶ τόσο μέσα μας. Τὸ θαῦμα αὐτὸν ἦταν δὲ πλόκηρο Χρηστομάνειο θαῦμα, ἀπ' τὸ λόγο τῶν ηρώων ὡς τὸ τελευταῖο χλωρὸ κλαδί ποὺ εἶχε στήσει ἔκει μέσα ὁ Χρηστομάνος, ὡς τὸ ρόπταλο ἀκόμη τοῦ Ἡρακλῆ, ποὺ τὸ εἶχε σκαλίσει μὲ τὰ χέρια του. Μιὰ ὥρα πρὸ τοῦ ἀπ' τὴν παράσταση, θέλοντας νὰ δειξῃ πῶς ἔνας Ἡρακλῆς συνόνει τὸ ρόπταλό του, τὸ ἀρόπταζε ἀπ' τὰ χέρια ἐνὸς γιγαντόσωμου ἥθοποιοῦ καὶ ἐνῷ δλοι γύρω φοβοῦνται τὸ γέλοιο, ὁ πυγμαῖος αὐτὸς ἀναστρέψει τὸ ρόπταλο μὲ Ἡράκλεια χειρονομία καὶ δύναμη καὶ τὰ σανίδια τῆς

σκηνῆς τρίζουν ἀπ' τὰ βήματά του. Δείχνει πῶς ἐνσαρκούνται οἱ ρόλοι, ὅταν ἐνσαρκούνται οἱ ίδεες. Κι' ἀπὸ μεγάλος δάσκαλος τῆς τέχνης τοῦ ἡθοποιοῦ, μιὰ στιγμὴ πρὶν ἀπ' τὴν παράσταση, φωνερόνεται ἀκόμη μιὰ φορὰ ὁ σκηνοθέτης, μὲ τὸ ίδιο τὸ ρόπαλο. Τὸ ξύλο τοῦ φαίνεται λεῖο καὶ μαλθακὸ στὴ λαβή του.

— Αὐτὸς εἶναι κουπί ! όλολύζει. Δὲν εἶναι ρόπαλο ...

‘Αρπάζει ἔναν κούλο κοτόρον, πελεκάει βιαστικὰ τὸ ξύλο, ὕστερα σκύβει, βρέχει τὰ δάχτυλά του, τὰ σέρνει ἀπάνω στὰ πόδια του καὶ πασταλεῖ-βει τὸ ρόπαλο μὲ τὴ μπογιὰ τῶν παπουτσιῶν του.

— ‘Ανοίξτε τώρα !

Καὶ κρύβεται εὐχαριστημένος στὰ παρασκήνια.

Τὰ ίδια γίνονται ἀργότερα στὸ «Κράτος τοῦ Ζόφου», σὲ ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα ποὺ ἀνεβάζει ἡ «Νέα Σκηνῆ». Μόνος πιὰ ὁ Χρηστομάνος μὲ τὴ Σκηνῆ του, χορηγός, θεατρώνης, μεταφραστής, δάσκαλος, σκηνοθέτης. Νομίζει κανεῖς πῶς είχε μαζέψει ἐπίτηδες τόσους ἀνθρώπους γύρω του, γιὰ νὰ δεῖξῃ κατόπι πῶς μιονάκος αὐτὸς μποροῦσε νὰ κάνῃ διτεῖ δὲν ἔκαναν ὅλοι οἱ ἄλλοι μαζῆ. Καὶ τῶδειξε. ‘Απ' τὴν πλειάδα τῶν ἀνίδεων μυστῶν του, διποὺ καὶ δύο ποιητὲς ὁ “Ἀγγελος Σικελιανὸς” καὶ ὁ Σωτήρης Σκίπιης, ἔβγαλε σὲ λίγο καιρὸν ἡθοποιούς, ποὺ τιμοῦν ἀκόμα τὸ Ἑλληνικὸ θέατρο καὶ ποὺ γύρηκαν δάσκαλοι στοὺς πιὸ καινούργιους καὶ ίσως ἀκόμια καὶ σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς παλιούς. Οἱ πρῶτοι ὅμως ἐνθουσιασμοὶ τοῦ κοινοῦ περούν, τὸ ἀνώτερο δραματολόγιο τῆς «Νέας Σκηνῆς» δὲν τραβάει πιὰ τὸν κόσμο, τὸ δνειρὸ τῆς Κόγκης, μὲ δὴ τὸν τὴ σχετικὴν ὑποχώρηση πρὸς τὴν παραγματικότητα τῆς γύρω καλαισθησίας, κινδυνεύει νὰ χρεωκοπήσῃ. ‘Η στοργὴ τοῦ πατέρα πληγώνεται. Εἶναι ἔτοιμος γιὰ νέες ὑποχωρήσεις, ἀπίστευτες ἀλήθεια. ‘Ο Χρηστομάνος ὅμως ἥθελε μὲ κάθε μέσο νὰ σύρῃ πίσω τὸν δῆμον, νὰ κατεβῇ μαζῆ του ὅλα τὰ σκαλοπάτια τοῦ γούστου του γιὰ νὰ μπορέσῃ ίσως ἔπειτα νὰ τὸν ἀνεβάσῃ πάλι μαζῆ του ὡς τὰ μάρμαρα τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου. ‘Εδῶ ἥταν τὸ λάθος του ἡ ἡ ἀδυναμία του. ‘Η «Κοραλία», ἡ «Χωριστὴ Κρεβατικάμαρῃ» καὶ τὸ «Ξνὸν Φρούτο», μιὰ φορὰ καὶ ἔκαμαν κατοὴ τοῦ νέου θεάτρου, παρουσιάσθηκαν στὰ μάτια σᾶν ἡ ἐπιθυμητὴ ἔξέλιξη τῆς «Νέας Σκηνῆς» καὶ σᾶν ὁ δριστικὸς τύπος, τοῦ ἀριστοκρατικοῦ θεάτρου. Τὸ γλύντρημα είχε γίνει. Τὸ ἀνέβασμα πιὰ ἥταν δύσκολο ... ‘Αποσυρμένος ὁ Χρηστομάνος ἀπ' τὴ «Νέα Σκηνῆ» — δὲν είχε ἀπομείνει πιὰ ἀπὸ τὸ παλιὸ δνειρὸ παρόν ἡ ἐπιχειρηση — ξαναγυρίζει στὸ θέατρό του, σᾶν συγγραφέας τώρα, μὲ τὰ «Τρία Φιλιά». ‘Ερχεται νὰ τὰ στρηνώσῃ μέσα στὸ ἔπεισμένο δραματολόγιο καὶ δνειρεύεται μιὰ μεταστοιχορή, μιὰ ἀποκατάσταση ίσως καὶ ἔνα θρίαμβο δικό του. Δὲν βρίσκει διτεῖ περίμενε. Τὰ «Τρία Φιλιά» ἀκολουθοῦν τὴν τύχη δῶλων τῶν ἔργων, ποὺ δὲν εἶναι «Κοραλίες» καὶ «Ξνὰ Φρούτα». ‘Ολα τὰ τριες ἀκόμα τὰ σκηνικά, ποὺ σκαρπίζεται διδαιμόνιος θεατράνθρωπος, πηγαίνουν καμένα. Κι' ἔτοιμάζεται πάλι νὰ κατεβῇ σκαλοπάτια. Τὸν ἄλλο χρόνο δοκιμάζει νὰ πετάξῃ κατάμουντρα τοῦ ‘Αθηνέου ποιοῦν, ἔνα ἔργο τῆς ἀρεσκείας του καὶ ἀφοῦ θριαμβέψῃ νὰ φτύσῃ τὸ θρίαμβο του στὰ πρῶτα θρανία τῆς πλατείας. Βισσοδομεῖ τὸν «Κοντορεβιθούλη». ‘Η δομή του ὅμως τὸν ἔκαμε νὰ περάσῃ τὰ σύνορα τῆς ἔπεισμένης καλαισθησίας τοῦ κοινοῦ, νὰ φτάσῃ τὴν ἀρδία, καὶ τὸ κοινό, εἴτε γιατὶ ἐμύνετεψε ίσως τὴν πρόθεση του, εἴτε ἀπὸ φυσιολογικὴ ἀντίδραση, δὲν ἔπεισε στὴν παγίδα. ‘Ολα τὰ μα-

ξιλάρια τῆς πλατείας βρεθήκανε μέσα στή σκηνή καὶ ὁ Χρηστομάνος ἔφυγε νικημένος, γιὰ νὰ μὴν ξαναγυρίσῃ πιὰ στὸ θέατρο.

Κι' ἔτσι ἐγεφυρώσαμε τὸ χάος ἀνάμεσα τοῦ ὀνείρου τῆς Κόγχης καὶ τῆς περιπτώσης ὑπὲν στού Κοραλίας. "Ο, τι ἔμενε ἀπ' τὸ ὄνειρο τὸ γνωρίζουμε ὅλοι καὶ τὸ βλέπομε τριγύρω. Εἶναι πάντα κάτι τι καὶ εἶναι πολὺ καὶ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ σημειώσῃ μάλιστα ἐποχὴ στήν ίστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου. Ὁ Χρηστομάνος δὲν πέρασε ἀπὸ τὴν καινούργια μας σκηνή, χωρὶς νάφήσῃ κάτι τι. Καὶ μὲ τὴν ίκανοποίηση αὐτὴ κατέβηκε στὸν τάφο.

Αὐτὸς ἔειναι δούντομος, θλιβερὸς καὶ γεμάτος ἀπὸ ἀντιθέσεις, περίπτωτος ἐνὸς γόντος ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν Ἀθηνέεικη ζωή. Πέρασε, χτίζοντας καὶ γνωρίζοντας, ἀνάμεσα ἀπὸ θαυμιασμούς, μίση, λατρείες, εἰρωνείες, τσακώματα, σκάνδαλα, καὶ αὐτὸν, γοντεῖς καὶ ἀπογοητεύσεις. Ἡτον ὅμως ἔνα πέρασμα ισχυροῦ. Ἡ φούγα αὐτὴ τοῦ κακοπλασμένου ἀνθρωπινοῦ πηλοῦ ἐγέμισε τὴν Ἀθήνα μὲ τὸν ὄγκο της, τὸ ἀνάστημά της καὶ τὴν χειρονομία της. Γιὰ πολὺν καιρὸ δύμως θάλιαστα πέρασε τὴν ζωὴν μᾶς ἔλειψε ἀπ' τὴν ζωή μας καὶ διὰ τὴν Ἀθήνα, χωρὶς τὸ Χρηστομάνο, εἶναι ἄδεια ἀπὸ κάτι τι πλούσιο καὶ δυνατὸ καὶ ώραιο.

Μὰ καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα θὰ μείνῃ πίσω του. Τὸ Χρηστομάνειο πρόβλημα, ή περίπλοκη ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, τὸ μυστήριο τῆς ψυχῆς του καὶ τῆς σάρκας του. Ὁ ἀνθρωπός, ὁ ἀδύνατος καὶ ὁ δυνατός, ὁ ἀσχημός καὶ ὁ ώραιος, ὁ κακός σὰν πνεῦμα πονηρὸ καὶ ἀγαθὸ σὰ βρέφος, ὁ περίφανος καὶ ὁ ταπεινός, ὁ ἀριστοκράτης καὶ ὁ ἀστός, ὁ ἰδεολόγος καὶ ὁ θετικιστής, ὁ ἀσκητής καὶ ὁ ἀνθρωπός τῆς ἀγορᾶς, τὸ ἀγριολούσιο τοῦ βουνοῦ καὶ ἡ τριμένη δεκάρα, ὁ ἱερεὺς τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου καὶ ὁ ταπετσέρης τῆς «Νέας Σκηνῆς», ὁ λευκὸς ἄγγελος καὶ ὁ μαῦρος Σατανᾶς, θὰ μείνῃ πάντα ἀπὸ τὸ ἄλυτα προβλήματα ποὺ μᾶς παρουσιάζει τὸ ἀνθρώπινο θαῦμα. Μιὰ ἔξιγχη θάλασσα χωρούσε ποτε : "Ἡ γυναικεία του φύση καὶ ὁ ὑστερισμός του. Τὸ αἰώνιο γυναικείο πρόβλημα εἶναι καὶ τὸ Χρηστομάνειο πρόβλημα. "Οταν οἱ γυναικεῖς ἀποφασίσουν νὰ μᾶς ἔξιγχησουν τὸ αἰνιγμα τῆς ψυχῆς τους, τότε ἵσως θὰ λυθῇ καὶ τὸ Χρηστομάνειο αἰνιγμα. Ἄλλα οὔτε καὶ τότε ἵσως. Γιατὶ ὁ Χρηστομάνος ηταν κάτι τι συνθετώτερο ἀπ' τὴν γυναικα καὶ χρειάζεται ἵσως ν' ἀνατρέξουμε στήν Ἑλληνικὴ Μυθολογία, γιὰ νὰ βοηθήσουμε τὴν ἔρευνα μας. Πολὺν φοβοῦμαι διὰ ὁ γόνης αὐτοῦ, ποὺ βρέθηκε μεταξὺ μας, εἶναι ἔνα καθυστερημένο, πλούσιο δεῖγμα τοῦ ἀρχικοῦ κράματος τῶν φύλων, ποὺ ήτον ὁ μυθικὸς Ἀνδρόγυνος, πρὶν χωρισθῆ ἀκόμα τὸ ἄρρεν ἀπὸ τὸ θῆλυν, μὲ τὴν ὥραια κατάρα νὰ ζητῇ αἰώνια τὴν ξανασύνθεσή του στήν πρώτη του μορφή. Ἡ Μυθολογία δὲν μᾶς ἔδωκε βέβαια τὴν ψυχολογία τοῦ Ἀνδρογύνου. Ποιός ξέρει ἂν δὲν μᾶς τὴ δίνει ὁ Χρηστομάνος, μὲ τὸ πλούσιο αἰνιγμα τῆς ψυχῆς του.

Γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔχομε παρὰ τὰ φτωχὰ μέσα, μὲ τὰ ὅποια βολίζονται τὰ ἀνθρώπινα βάθη. "Ἄς ζητήσωμε τίς προγονικὲς ἐπιρροές, τίς influences ancestrales. Ὁ ἀγαπητός μου κ. Δ. Καμπούρογλους, ὁ μοναδικὸς Ἀθηναιοδιφῆς, μοῦ δίνει μερικὲς πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τοὺς προγόνους τοῦ Χρηστομάνου. Φρονεῖ ὁ κ. Καμπούρογλους, διὰ τὴν ἔρευνητικὴ καὶ μελετητικὴ φλέβα τὴν ἐκληρονόμησε ἀπ' τοὺς Χρηστομάνους, καὶ πάλι τὸ δη-

κτικό, τὸ σατυρικό, τὸ ἑτοιμόλογο, τὴ μυστικοπάθεια του ἀκόμα, ἀπ' τοὺς Βενιζέλους, τοὺς μητρικούς του προγόνους. Δυὸς ήσαν οἱ κλάδοι τῶν Βενιζέλων τῶν Ἀθηνῶν, οἱ δοποῖοι εἶχαν καὶ ἀπάνω στοὺς τάφους των τὸ δικέφαλο ἀετό, ὡς ἀπόγονοι «ἐκ θηλυγονίας» τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀθηναίων Παλαιολόγων. Οἱ οἰκογενεῖες αὐτές, πρὶν διακλαδωθοῦν, ἔδωκαν στὴν Ἑλλάδα μιὰ σειρὰ λογίων καὶ μιὰν ἄγια, τὴν ἄγια Φιλοθέην. Ὁ Κωνσταντίνος Χρηστομάνος κατεβαίνει ἀπ' τὸν Προκόπιο Βενιζέλο, ἅρχοντα καὶ δημογέροντα τῶν Ἀθηνῶν στὰ 1821. Ὁ Προκόπιος Βενιζέλος εἶχε διὸ γνιούς: τὸν Νικόλαον Κοδρικᾶν Βενιζέλον καὶ τὸν Γιαννακὸν Βενιζέλον. Καὶ τέσσερες θυγατέρες. Ἡ μιὰ, ἡ Ἀρτεμις, ἔγινε σύζυγος τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, ἡ ἄλλη, ἡ Αἰκατερίνη, τοῦ Κυριακίδη, ἡ ἄλλη, τοῦ Γεργοφίου Σούτσου, καὶ ἡ ἄλλη, ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ ἀρχιάτρου Λινδερούμαγε. Κόρη τοῦ Λινδερούμαγε εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Χρηστομάνου. Ὁ κ. Καμπούρογλους στὴν ἀνάμιξῃ αὐτῆι, ποὺ ἔγινε μὲ τὸ ἄγνυ Ἀθηνένιο καὶ τὸ πρᾶο Μπαβαρικὸ αἷμα, στὸν προγόνους τοῦ Χρηστομάνου βρίσκει τὴν ἐξήγηση τοῦ ψυχικοῦ κράματος τοῦ Κωνσταντίνου. Βρίσκει ἀκόμη καταπληκτικὴ δμοιότητα τοῦ τελευταίου μὲ τὸν Ἀναστάσιο Γεννάδιο. Κάποτε, ποὺ στὴν ὑπογραφὴ τοῦ συμβολαίου τῆς «Νέας Σκηνῆς» ὁ Χρηστομάνος, πρῶτος ἐνδιαφερόμενος, ἔφτασε τελευταῖος στὸ συμβολαιογράφο, ὁ Καμπούρογλους τοῦ θύμησε τὴν δμοιότητά του αὐτῇ μὲ τὸ Γεννάδιο, ποὺ πάντα τοῦ ἀρεσε νὰ τὸν περιμένουν. Ὁ Χρηστομάνος θύμωσε καὶ δὲ δέχτηκε τὴν ἀναλογία. Δὲν ἔχω πρόχειρο τὸ συναξάρι τῆς Ἅγιας Φιλοθέης, τῆς Ἀθηναίας ἄγιας ποὺ λατρεύεται στὸ συμπαθητικὸ ἐκκλησιδάκι τῆς Καλογραΐζας. Ἡ χαρακτηριστικὴ δμως μυστικοπάθεια τοῦ Χρηστομάνου, καποια ἀσκητικὴ του τάση, ποὺ τὴν νικοῦσε ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ἔνα δαιμόνιο ἐνεργείας, τὸ βλέμμα του ἀκόμα τὸ ἀπερίγραπτο, βλέμμα ὅσσου ὑψωμένο στὸν οὐρανό, ἡ δύνα τοῦ μαρτυρίου μέσα στὴ ζωή, ποὺ ἥταν ἡ μεγάλη του δίνη, ἀφιναν νὰ πιστευθῇ, ἔστω καὶ σὰν ποιητικὸ πλᾶσμα, ὅτι σταγόνες μαρτυρικοῦ αἵματος κυκλοφοροῦσαν μέσα στὶς φλέβες του.

Ἄλλα μήπως καὶ ἡ δική του ζωὴ δὲν ἥταν ἔνα ἀδιάκοπο μαρτύριο, σκεπασμένο μὲ ρόδα, μὲ τὰ ρόδα, ποὺ ὁ ἴδιος ἔσφυλλιζε ἀπάνω στὸ σταυρό του; Ἄν δὲ μαρτύρησε γιὰ τὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἡ μακρυνή του πρόγονος, μαρτύρησε γιὰ μιὰν ἄλλη γλυκειὰ καὶ αἰώνια θεότητα, τὴν Ὁραιότητα. Πλασμένος γιὰ τὴ λατρεία τῆς, ἥταν καταδικασμένος ἀπὸ τὸ φθόνο τῶν θεῶν, νὰ σέρνῃ μαζῆ του τὴν ἀρρυθμία καὶ τὸ λάθος. Ὁ ἔχθρὸς τῆς πίστεώς του ἥτον ὁ ἴδιος ὁ ἔαυτός του. Τραγικότερη μοῖρα δὲν μπορεῖ νὰ γίνη, ἀλλήθεια! Καὶ ἡ ζωὴ του πήρε τὸ μοιραῖο δρόμο, ποὺ τῆς ζάραξε ὁ ἴδιος. Νά δημιουργῆ δηλαδὴ ἀδιάκοπα γύρω του ὠραιότητες, γιὰ νὰ λατρεύῃ μέσα σ' αὐτές τὸν ἔαυτό του. «Ἐνας ἐγωϊσμὸς ἴσως. Ἄλλα τὶ μελαγχολικὸς καὶ δακρυσμένος ἔγοιστος!

Μικρὰ ἀλλὰ πολύτιμα στοιχεῖα δῆλα αὐτὰ γιὰ νὰ λυθῇ τὸ Χρηστομάνειο πρόβλημα. Ὁ ψυχολόγος δμως ποὺ θὰ τὸ ἔρευνήσῃ πλάτιτερα μιὰ μέρα, ἀπ' αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὸ π εῦ μ α τοῦ Χρηστομάνου, τὸ πνεύμα τὸ σκορπισμένο τόσο ἄφθονα γύρω μας, θὰ μπορέσῃ ἴσως νὰ τὸν ἀναστυλώσῃ στὴν τελειωτικὴ του μορφῇ.

“Ω! τὸ πνεύμα αὐτό. Ἄξ κατεβοῦμε λιγάκι στὸ ἀδαμαντωρυχεῖο καὶ ἂς ἀνεβάσωμε στὸ φῶς λίγα ἀπ' τὰ πλούσια διαμάντια του.

Μικρὸ παιδί ὁ Χρηστομάνος — ψυχούλα ρωμαντικὴ καὶ τυφαννικὴ ἀπὸ τότε — ἔχει δικά του παιγνίδια. Μαζεύει τὰ ἄλλα παιδάκια, φκιάνει ληστοσυμ-

μορίες και γίνεται άρχηγός τους. Αἰχμαλωτίζουν ἄλλους μικροὺς λόρδους. Ζητοῦν λύτρα και τὰ λύτρα δὲν ἔρχονται. Τότε δὲ άρχηγὸς προστάτει νὰ στάζουν ἀπάνω στὰ χείλια τοῦ αἰχμαλώτου τρεῖς σταλαγματίες, ὅχι ξεστὸ λάδι, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ἔξεντελιστικὸ ὑγρό.

Οὐ πιποτισμός του μεγαλονεὶ μὲ τὸν καιρό. Νέος τώρα, αἰσθάνεται πὼς τοῦ λείπει ὁ μανδύας και τὸ ξίφος. Ὁνειρεύεται ν' ἀγοράσῃ ἓνα παλιὸ κάστρο τῆς Πελοποννήσου, τὸ κάστρο τοῦ Clarmont, τὸ Κλωμοῦτσι, κοντά στὰς Πάτρας και νὰ ἐγκαταστηθῇ ἐκεῖ, πυργοδεσπότης, μὲ ἵπποτικὴν ἀκολουθία, μέσα σὲ πανοπλίες και παλιὰ μεσαιωνικά ἔπιπλα. Δὲ σταματάει ὅμως στὴ φαντασία του αὐτῆς. Κάθε φορὰ ποὺ ταξιδεύει στὴ Βενετία, γυρεύει νὰ μάθῃ ποιὰ δουκικὰ παλάτια βρίσκονται γιὰ πούλημα. Τὰ ἔπισκέπτεται σὰν ἀγοραστής, ζητεῖ πληροφορίες, κάνει διαπραγματεύσεις. Ἔπειτα φεύγει εὐχαριστημένος.

— Ξέρετε γιατὶ τὸ κάνω; Θέλω νᾶχο γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴν αἰσθηση πὼς ἔγινα κύριος και ἀφέντης μέσα σ' ἓνα palazzo ducale!

Ο ρωμαντισμός του αὐτὸς — ποὺ κάποτε ἡ παρεξήγηση τὸν πέρνει γιὰ κενοδοξίᾳ — τὸν σπρώχνει νὰ καταρτίσῃ τὸ Ἑλληνικὸ Ἀρχοντολόγιο, ἓνα libro d'oro τῆς Ἑλληνικῆς εὐγενείας και νὰ μοιράσῃ τίτλους στὸν ἑαυτό του και τοὺς ἄλλους, πρῶτα — πρῶτα — ὅμως νὰ ἐπισημοποιήσῃ τοὺς δικούς του. Γυρεύει τὴ συνεργασία τοῦ κ. Καμπούρογλου και τοῦ Πλάτωνος Ροδοκανάκη κι' ἀρχίζουν μυστικὰ τὴν ἀναδίφηση τῶν ἀρχείων. Βρίσκονται στὸ Α. Ὑπάρχουν στὸ ψηφίο αὐτὸ δογκαρέσσες Ἀργυροπούλου. Ο Χρηστομάνος στέργει νὰ καταχωριθῇ μαναζά μία ἀπ' αὐτές. Τὴν ἄλλη μέρα μετανοεῖ.

— Δὲν τὴ σβύνουμε κι' αὐτή, κύριοι;
Καὶ τὴν ἔσβυσε.

— Πρέπει νὰ περιορισθοῦμε, προσθέτει, στὴν εὐγένεια τοῦ αἵματος.

Ἄλλὰ εἶναι πασίγνωστο ἀκόμα και χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν εἰδικὴν αὐτῆς ψυχολογία τοῦ Χρηστομάνου, τὸ μυστικὸ τῆς κορώνας. Ἀγοράζει μιὰ μέρα ἀπὸ τὸ Δημοπρατήριο μιὰν ἀρχαία κορώνα Φραγκοπαναγιᾶς. Τὴν ντύνει μὲ κόκκινα βελοῦντα και τὴ φορεῖ, κρυφὰ ἀπ' τὰ μάτια τοῦ κόσμου, γιὰ τὴ δική του πάλι εὐχαρίστηση.

— Τὴ φορῶ, ὅταν ἐργάζομαι, και μαρρῶ πὼς εἴμαι βασιλεὺς και μοῦ κατεβαίνουν βασιλικὲς σκέψεις... Κ' ἐργάζεται «έστεμμένος». Κάθετοι στὴ μεγάλη δρῦινη πολυμορόνα του, μὲ τὸ ψηλὸ ἐρεισίνωτο, ποὺ ἀπάνω εἶναι στολισμένο, σὲ κόκκινο φόντο, μὲ γαλάζιες γραμμές, τὸ οἰκόσημό του μὲ τὰ δυὸ λεοντάρια.

Ἐννοεῖται ὅτι τὸ Libro d'oro ἔμεινε στὸ "Αλφα. Τοῦ Χρηστομάνου τοῦ ἔφτανε ἡ εὐχαρίστηση νὰ αἰσθανθῇ γιὰ μιὰ στιγμὴ ἐπισημοποιημένη τὴν εὐγένειά του, ὥπως τοῦ ἔφτανε νὰ διαπραγματεύεται μονάχα τὰ Βενετικὰ παλάτια.

Οἱ φιλολογικοὶ του καυγάδες εἶναι γεμάτοι θαυμάσια ἐπεισόδια. Ἔνας τόμος δὲ θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς χωρέσῃ. Ο ἀγαπητός μου Ξενόπουλος ξέρει καὶ τι και ὅλοι μας ξέρομε ἄλλο τόσο. Ἄλλὰ ὁ καυγᾶς του μὲ τὸν κ. Πλάτωνα Ροδοκανάκη, ἓνα τάλαντο τόσο συγγενικὸ μὲ τοῦ Χρηστομάνου, στὸ σενσούαλισμὸ και τὴ γλιδὴ τοῦ ὑφους, ὁ καυγᾶς αὐτὸς ποὺ ἔφτασε στὴν περίφημη και μοναδικὴ στὰ χρονικὰ φιλολογικὴ δίκη, κρατεῖ ώρισμένως τὰ πρωτεῖα. Ο κ. Ροδοκανάκης εἶχε διαβάσει κάποτε σὲ φιλικὸ κύκλο, ὥπου

καλεσμένος ἡτον καὶ ὁ Χρηστομάνος, τὸ «Βυσσινὶ Τριαντάφυλλο». Ὁταν παίχτηκαν τὰ «Τρία Φιλιά», ὁ κ. Ροδοκανάκης σπεύδει νὰ διαμαρτυρηθῇ πρὸς φίλους του μὲ ταυτόσημα γράμματα, ὅτι ὁ εὐελπίς, τὰ τριαντάφυλλα καὶ τὰ φίλια τοῦ Χρηστομάνου εἶναι παραμένα ἀπὸ τὸ «Βυσσινὶ Τριαντάφυλλο». Ὁ Χρηστομάνος μαίνεται. Φεύγει γιὰ τὸ Βόλο νὰ συναντήσῃ τὸν ὑβριστή του. Στὴ Χαλκίδα μαθαίνει, ὅτι ἔφυγε γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ξαναγρᾶζει κι' αὐτός. Ἀρχῖζει ὁ πόλεμος στὶς ἐφημερίδες. Ἐρχεται ὑστερα ἡ καταγγελία «ἐπὶ δυσφημίσει». Ὁ Χρηστομάνος πηγαίνει μόνος του στοῦ ἀντιδίκου του καὶ τὸν ὅδηγει στὸ Εἰρηνοδικεῖο τῆς Β. Πλευρᾶς.

— «Ελα νὰ καταθέσῃς!» «Ελα γρήγορα! Πρόσεξε καῦμένε τὶ θὰ πῆς. Αν τολμήσῃς νὰ καταθέσῃς πώς σ' ἔκλεψα, θὰ σου ἀποδεῖξω, καῦμένε, πώς δῆλο σου τὸ ἔργο εἶναι κλεμένο ἀπὸ τὰ «Τρία Φιλιά».

Καταθέτουν ὅλοι. «Ο Παλαμᾶς ἐπιτέλους μὲ σοφὰ παραδείγματα πείθει τὸν ἀνακριτή, ὅτι κατηγορία λογοκοπῆς, ἔστω καὶ ἄν υπάρχῃ κάποια μίμηση ἡ ἐπιφρονίη, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ καὶ ἡ ὑπόθεση τελεψύνει ἔως ἐδῶ.

Αλλὰ ὁ Χρηστομάνος δὲν τελειώνει μὲ τὸν κ. Ροδοκανάκη. Ο τελευταῖος τυπόνει τὸ «De Profundis» στὸν ἴδιο καιρὸν μὲ τὸ «Βιλίο τῆς Αὐτοκρατείας». Τὸ «De Profundis» βγαίνει προτήτερα μὲ κίτρινα καὶ πράσινα ἔξωφυλλα καὶ μ' ἔνα δελφίνι γιὰ ἔμβλημα, σύμβολο τῆς σκέψεως ποὺ ἀνεβαίνει «ἐκ βαθέων». Μὰ τὸ δελφίνι εἶναι καὶ σύμβολο τῆς Αὐτοκρατόρισσας κι' ὁ Χρηστομάνος τὸ ἔχει ἔτοιμο γιὰ τὸ δικό του ἔξωφυλλο. Τὸ χρώμα πάλι τοῦ ἔξωφύλλου εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ δικό του, ποὺ τάχει παραγγείλει τηλεγραφικῶς στὴν Εύρωπη. Μεγαλύτερη συμφορὰ δὲν μποροῦσε νὰ φαντασθῇ Χρηστομάνος. Τρέχει σὰν τρελλός.

— Μ' ἔκλεψε, μ' ἔκλεψε αὐτὸς ὁ ἄθλιος. «Ολα μοῦ τὰ κλέβει. Καὶ τὰ ἔξωφυλλά μου ἀκόμα! . . .

Καὶ ὑστερα μὲ τὸ μελαγχολικώτερο τόνο.

— Μόνο τὴν καμπούρα μου δὲν μούκλεψε ἀκόμα!

Γίνεται ἄλλοτε παιδάκι καὶ γυναικούλα παραπονιάρια.

«Ο κ. Γ. Λαμπελέτ τοῦ στέλνει τὸ βιβλίο τῶν στίχων του κι' αὐτὸς τοῦ ἀπαντᾷ.

«Μολονότι δὲν εἴμαι ἀπὸ κείνους ποὺ ἀφιερώνετε τὰ ποιήματά σας, φαίνεται πώς εἴμαι ἔνας ἀπὸ κείνους, ποὺ θέλετε νὰ τὰ διαβάσουν. Κι' αὐτὸς μοῦ ἀρκεῖ! »

«Ἀπὸ τὸν ἴδιον ὅμως, ὑστερα ἀπὸ τὸ μάλλωμα τῆς «Νέας Σκηνῆς» ζήτει, σὰν κακιωμένη ἐρωμένη, νὰ τοῦ ἐπιστρέψῃ ἔνα βιβλίο ποὺ τοῦ ζάρισε.

«Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιστρέψετε τὸ βιβλίο μου. Δὲν ἔννοιω νᾶχουν βιβλία μου, παρὰ μόνο οἱ ἄνθρωποι, τοὺς δοποίους ἔκτιμῶ κι' ἀγαπῶ. Νά μοῦ ἐπιστρέψετε μαζῆ καὶ ὅ,τι ἄλλο σᾶς ἔχω δώσει . . .»

«Ἐννοεῖται ὅτι δὲν τοῦ εἴχε δώσει τίποτε ἄλλο.

«Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ μανία του μὲ τὴν τυπογραφικὴν ἐντέλεια τῶν φέργων του; «Ἐχει τὴν αἰσθηση τῶν τυπογραφικῶν ὀφιονιῶν ἀλλὰ Μαλλαρόμε κ' ἔχει ὀλόκληρο σύστημα στίξεως δικό του. «Ενα κόμιμα χαλασμένο τὸν κάνει δυστυχῆ.

— Αὐτοὶ οἱ τυπογράφοι! «Ἐχετε ἔνα κόμιμα, στὸ τύπωμα τοῦ φεύγει ἡ οὐδίτσα του καὶ γίνεται τελεία . . . Ξέρετε τί φοβερὸ πρᾶγμα ποὺ εἴναι;

«Ο Βαλλέτ, ὁ διευθυντὴς τοῦ «Mercure de France», ξυπῆρτος μασμένος στὶς τρεῖς ἀπ' τὰ μεσάνυχτα γιὰ νὰ δεχτῇ ἔνα ἐπειγόν τηλεγράφημα. Εἶναι

τοῦ Χρηστομάνου καὶ ζητεῖ νὰ διορθωθῇ ἔνα τυπογραφικὸ λάθος καὶ νὰ τοῦ ἀπαντήσουν, δτι διωρθώθηκε. 'Απάντηση πληρωμένη !

Γιὰ τὰ πειράγματα τῶν 'Αθηναίων συναδέλφων του, λέει τὸ ἀμύμητο :

— Θαρρεῖτε, καῦμένοι, πῶς εἰμαι τὸ πετσὶ τοῦ ξουραφιοῦ καὶ θέλετε ν' ἀκονίσετε ἀπάνω μου τὸ πνεῦμα σας. "Άδικα ὅμως. "Οσο καὶ νὰ τρίβετε τὰ ξουράφια σας δὲν κόβουν.

'Αλλὰ καὶ τὶ ἀγγελικὸ στὶς ὡρες του. Μὲ τὸν Περικλῆ Γιαννόποουλο εἶναι μαλλωμένος. "Ένα πρῶτη τὸν βλέπει στοῦ Ζαχαράτου. Φωνάζει τὸ γκαρσόνι, παίρνει ἔνα τριαντάφυλλο ἀπὸ τὴ μπουτονιέρα του καὶ παραγγέλνει :

— Δῶσε το σ' αὐτὸν τὸν ώραῖο κύριο ἐκεῖ κάτω. Πέξ του δτι τοῦ τὸ στέλνει ὁ κ. Χρηστομάνος.

'Ο Γιαννόποουλος ἔτρεξε ἀπάνω του. 'Αγκαλιάστηκαν καὶ φιλήθηκαν.

— Εἶναι μερικοὶ ἀνθρώποι, λέει ἄλλοτε, ποὺ ἐνεργοῦν ἀπάνω μου σὰν Ήλιοι. Φέρουν μιὰν ἄνοιξη μέσα μου !

Γιὰ τὸν 'Αλέκο Μαυρούδη ἔλεγε πὼς ἔχει μάτια προβάτου. Κᾶποτε ὁ Μαυρούδης φόρεσε ἔνα πράσινο χνουδωτὸ ἑπανωφόρι. Τὸ συναντῷ στὴν ὁδὸ Σταδίου καὶ τοῦ λέει :

— Τώρα, καῦμένε Μαυρούδη, δὲ θάγκης πιὰ ἔξοδα διατροφῆς. Είσαι μέσα στὸ λιβάδι !

'Ο ἀσθενικὸς αὐτὸς ἀνθρωπάκος γίνεται κἄποτε ἥρως. Μιὰ νύχτα κατεβαίνει στὸ πρόστιον, ὅπως τὸ ώνομάξε, τοῦ σπιτιοῦ του, νὰ προπέμψῃ τὸ Ροδοκανάκη. 'Ακούνται φωνές στὴ γωνιὰ τῆς ὁδοῦ Φειδίου. 'Ο Ροδοκανάκης διστάζει. Αὐτὸς ὅμηλος καὶ κατορθώνει νὰ καταρροπώσῃ μοναχός του τοὺς κλέφτες ποὺ είχαν πηδήση σ' ἔνα σπίτι, κατοικημένο ἀπὸ γυναῖκες.

— Δειλέ, δὲν τρέπεσαι, λέει κατόπιν στὸ Ροδοκανάκη. "Εφυγε ! Είδες τί ἔκαμα ἔγω ;

Καὶ ὀπτασιαστής.

Μιὰ εὐγενικὴ κόρη τῶν 'Αθηνῶν, η ὠμορφιὰ καὶ η χάρη ἀδελφωμένες, μαραίνεται στὴν ἄνοιξη τῆς ζωῆς. 'Ο Χρηστομάνος λείπει στὴν Εὐρώπη. Τὶς ήμέρες ἀκριβῶς τοῦ θανάτου της μιὰ ἄλλη ἐκλεκτὴ φιλενάδα τοῦ Χρηστομάνου, λαβαίνει ἔνα γράμμα του.

— «Εἶδα κακὸ δύειρο γιὰ τὴ δεσποινίδα Μ. Δὲν φαντάζεσθε πόσο εἴμαι δυστυχισμένος κι ἀνήσυχος. Γράψτε μου σᾶς παρακαλῶ γρήγορα μήπως συμβαίνει κάνενά δυστύχημα. Μήπως πέθανε ; Μήπως παντρεύτηκε ;»

'Αλλὰ καὶ τὶ ψυχοφρα, ποὺ παίζει τὸν ἀπογοητευμένο. Τοῦ στέλνω κἄποτε μερικοὺς στίχους μουν. Καὶ μοῦ ἀπαντᾶ :

«Αγαπητὲ Νικβάνα

Αηδιονημένον ἀπὸ τὰς Μούσας, ἥλθε νὰ μὲ ἔυτενήσῃ, μὲ τὴ θλιμένη φωνὴ τοῦ νεροῦ η «Παγὰ Λαλέουσα. Εύχαριστῷ θεομότατα. Κ. Χρηστομάνος.» Καὶ πῶς παραπονιέται ! "Υστερ ἀπ' τὴ διάσπαση τῆς «Νέας Σκηνῆς» γράφω στὰ «Παναθήναια» ἔνα χαρακτηρισμό του καὶ θυμοῦμαι τὰ παλιά. Λαβαίνω μιὰ κάρτα του :

«Dr C. Christomanos — εὐχαριστεῖ θερμῶς γιὰ τὸ ώραῖο μνημόσυνο ἐνὸς φωτεινοῦ παρελθόντος. Διατί ὅμως καὶ εἰς τὴν καρδίαν ἐνὸς ποιητοῦ, η ποίησις νὰ μὴ συνταυτίζεται μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ λατρεύῃ ὁ ποιητής, μόνον ὃς ποιητής, δτι μισεῖ εἰς τὴν πραγματικότητα.»

«Ητον ἡ ἐποχὴ ποὺ φανταζότανε ὅλους ἔχθρούς του. Κᾶποτε μὲ προσκαλεῖ γιὰ λίγες ὡρες στὸ περιγάλι :

«Συμφώνησα μὲ τὸ φίλο Πορφύρα νὰ ἔλθω τὴν Πέμπτη, κατὰ τὰς 5 μ. μ. νὰ σᾶς πάρω ἀπ' τὸ σπίτι του καὶ νὰ κάτσωμε λίγη ὥρα μαζῆ στὸ Πασσαλιμάνι ἢ τὴν πλατείαν Ἀλεξανδρας. Ἔχω τόσον καιρὸν νὰ ξεκουνήσω ἀπ' τὰς Ἀθήνας, ώστε ἡ ἐκδρομὴ αὐτῇ μοῦ φαίνεται τὸ ἄκρον ἄκτον τῆς φοινίτσας».

Καθὼς ἦταν βυθισμένος στὴν ἐνατένιση τῶν κυμάτων, μοῦ θύμιζε πάντα τὸ θλιβεό ἀποχαιρετισμό του, φεύγοντας ἀπ' τὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Αὐτοκρατόρισσα:

«Καὶ τὰ μικρὰ τὰ κυματάκια, ποὺ διοένα χωρὶς τελειωμὸ τρέχανε νὰ ξανατέσουν ἀπάνω στὴν ἀμμουδιά, σάν νὰ μὴ μποροῦσαν νὰ τὴν ἀποχωρισθοῦν, ἦταν ἀπ' τὴν λαχτάρα τους ὅλα βιαστικὰ κ' εἶχαν ἀλλοῦ τὸ νοῦ τους... καὶ οὕτ' ἔνα δὲ γύρισε νὰ μὲ κυττάξῃ...»

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶναι τραγικὰ παράδοξο, εἶναι ὅτι ἀποφασίζουν ναύτοκτονήσουν μαζῆ μὲ τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο. Ὁ ἔνας ὠραῖος, γερός, πλούσια προικισμένος ἀπὸ τὴν φύση, Ὁ ἄλλος ἀσθενικός, ἀδικημένος, βασανισμένος. Καὶ ζητοῦν καὶ οἱ δυὸ μαζῆ τὸ θάνατο. Τί εἶναι λοιπόν τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς; Ὁ Χρηστομάνος ἔχει ἀμφιβολίες γιὰ τὸν Γιαννόπουλο.

— Θά σὲ πυροβολήσω πρῶτα κ' ὑστερά θὰ σκοτωθῶ ἐγώ.

Πρὸιν τὸν πυροβολήσῃ, αὐτὸς χάνεται μέσα στὰ νερά τῆς Σαλαμῖνος. Ὁ βασανισμένος, περιψένει μὲ καρτερία τὸ τέλος του. Ἡ ζωὴ τοῦ εἶναι γλυκεῖα ὡς τὴν τελευταία τῆς σταγόνα...

Δὲ θᾶχε τέλος ἡ ἀνενδοτολογία αὐτῆ. Ἄλλὰ κι' ἀπ' τὸ φτωχότατο μέρος πού, χωρὶς τάξη καὶ σειρά, προσπάθησα νὰ συγκρατήσω στὶς σελίδες αὐτές, βγαίνει, σάν παράξενη σιλουέττα, ἡ προβληματικὴ φυσιογνωμία ἐνὸς γόητος. Οἱ ψυχολόγοι ἄς κάμουν τὸ περισσότερο!

Ἡ μελέτη τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου τοῦ Χρηστομάνου δὲν εἶναι θέμα τῶν σελίδων αὐτῶν. Ἀπαιτεῖ ξεχωριστὴ σπουδὴ καὶ προσοχή. Ὁ Χρηστομάνος, πλούσια ρωμανικὴ φύση, ἐπιτρέπεται ἀπ' τὸν Γερμανικὸ καὶ τὸ Γαλλικὸ συμβολισμό, ἔμεινε στὸ βάθος ὁ φλογερὸς νεορρωμαντικός, μὲ μιὰ ἀνατολίτικη χλιδὴ στὸ ὑφος του. Τὸ «Βιβλίο τῆς Αὐτοκρατείρας» ἀπομένει πάντα τὸ χαρακτηριστικότερο ἔργο. Γιατὶ τὸ βιβλίο αὐτό, ἔνα ἐκτεταμένο λυρικὸ ποίημα στὴν οὐσία του, εἶναι περισσότερο «Τὸ Βιβλίο τοῦ Χρηστομάνου» καὶ εἶναι μιὰ ποιητικὴ αὐτοβιογραφία κ' ἔξομολόγηση. Ὁ θλιμένος ποιητής, ὑψώσε τὸν πόνο του ὡς τὸν πόνο μᾶς αὐτοκρατόρισσας καὶ τὸν ἔβαλε νὰ μιλήσῃ μὲ αὐτοκρατορικὰ χεῖλα. Ποτὲ πόνος ποιητῆ δὲν ἔλαβε τὴν ἔξαιρετικὴ αὐτῆ τιμὴ καὶ τὴ μοναδικὴ τύχη.

Τόρα πηγαίνει νὰ τὴν συναντήσῃ. Στὸν ἀσφοδελὸ λειμῶνα, στὶς ἥσυχες ὅχθες τῆς Ἀχερούσιας, ἡ Αὐτοκρατόρισσα καὶ ὁ ποιητής, πλάι-πλάι πάλι, πλανημένοι μέσα στὶς νοσταλγικὲς σκιές, θὰ ξαναδέσουν τὴν πένιμη σιγαλή συνομιλία, ποὺ ἀρχισαν μέσα στὶς πρασινάδες τῆς Κέρκυρας καὶ στὰ χιόνια τοῦ Σεμπροῦν.

ΠΑΥΛΟΣ ΝΙΒΒΑΝΑΣ

